

РАДМИЛА МИЛЕТИЋ¹
ДРАГАНА МИЉАНОВИЋ
МАРИНА ТОДОРОВИЋ

ИНДУСТРИЈСКИ ГРАДОВИ У ТРАНЗИЦИЈИ - ПРОБЛЕМСКА ПОДРУЧЈА -

Садржај: Сложен процес транзиције држава централне и источне Европе из централно-планске ка тржишној привреди карактеришу бројни конфликти и драматичне промене, посебно у производном сектору. С обзиром да је индустрија имала доминантан значај у привредној структури уочи колапса комунизма, примарно тежиште реформи било је усмерено на њено реструктурирање. Стога је деиндустријализација, као процес економских, социјалних, просторних и еколошких промена везаних за смањење производних активности у овим државама саставни део транзиционог процеса. И док су поједини региони/градови позитивно реаговали на промене и остварили предност у новонасталим околностима, други су, суочени са озбиљним проблемима, изгубили своју позицију у локалним и регионалним оквирима. Неконкурентна економска основа, нарушена животна средина уз друге неповољне чиниоце у моноструктурним индустријским центрима/регионима успорила је превазилажење структурних недостатака уводећи их у фазу стагнације или регресије. У поређењу с осталим пост-социјалистичким државама, транзициони процес у Србији обележен је низом специфичности како због различитог историјског наслеђа, околности у којима је процес започет, тако и због примењених политика прилагођавања и реструктурирања.

Кључне речи: индустрија, транзиција, девастирана подручја, социо-економски и просторно-еколошки проблеми

Abstract: The complex transitional process of the central and eastern European countries from the centrally-planned economy towards the market economy has been characterised by numerous conflicts and dramatic changes, particularly in the production sector. Taking into consideration that industry had the dominant significance in the economic structure shortly before the collapse of communism, the primary focus of the reforms was directed towards its restructuring. Therefore, the deindustrialisation, as the process of the economic, social, spatial and ecological changes connected with the reduction of the productive activities, has been an integral part of the transitional process in these countries. While some regions/cities reacted positively on the changes and had the advantage in the newly created circumstances, others faced with serious problems, weakened their position considerably in the local and regional frames. Thus, the spatial structure of industry was also modified on different levels of the territorial hierarchy. The uncompetitive economic base, spoiled environment, together with other unfavourable factors in many-structural industrial centres/regions has slowed down the exceeding of the structural lacks by taking them into a phase of stagnation or regression. In comparison with other post-socialist countries, the transitional process in Serbia was marked by a series of uniqueness as due to different historical heritage, circumstances in which the process had begun so due to applied policies of adapting and restructuring.

Key words: industry, transition, devastated areas, socio-economic and spatial-ecological problems

¹ мр Радмила Милетић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд
мр Драгана Миљановић, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд
др Марија Тодоровић, ванредни професор, Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд.

У раду су презентовани резултати истраживања у оквиру Пројекта 146011, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Увод

Упоредо са изазовима транзиције крајем 80-тих и почетком 90-тих година државе централне и источне Европе (ЦИЕ) суочиле су се и са изазовима и проблемима глобализације (пре свега економске), што је транзиционе реформске процесе учинило сложенијим. Трансформација из једног у други систем привређивања проузроковала је у овим државама драматичне промене у њиховом економском, социјалном, политичком, институционалном развоју, као и у еколошком и просторном. Иако је транзиција мултидимензионалан феномен², у већем делу литературе о транзицији доминира њен економски аспект. Поред сличних токова транзиције, сваку од пост-социјалистичких држава карактерише специфичност процеса узрокованих различитим почетним условима и примењеним политикама прилагођавања и реструктурирања. Заједничко обележје за све транзиционе државе је драстичан пад бруто домаћег производа и посебно индустријске производње и индустријске радне снаге што је имплицирало растућу незапосленост у првој половини 90-тих. С обзиром на доминантну позицију индустрије у структури привреде током централно-планског система привређивања, примарно тежиште реформи бива усмерено на реструктурирање овог сектора.³ За разлику од трансформације привреде (индустрије) у развијеним државама започете ранијих деценија (путем деиндустријализације⁴ и убрзане терцијаризације на путу развоја постиндустријског друштва) којом је обухваћен део индустрије, у земљама ЦИЕ целокупан индустријски сектор, те свако појединачно предузеће захваћени су реструктурирањем (Kiss, 2002: 70). То је значило измену структурног и просторног модела развоја индустрије на различитим територијалним нивоима (националном, регионалном и локалном). При том, остварени транзициони ефекти променили су „квалитет“ локација, успоравајући, не ретко и ограничавајући развој једних, и истовремено убрзавајући путању развоја других подручја (градова/региона), водећи порасту регионалних диспаритета.⁵ Док су неки градови и региони били способни да се успешно прилагоде новонасталој ситуацији, други

² Према Грчићу (2007: 115) транзиција у економском смислу обухвата процесе реструктурирања привреде, подразумевајући под тим промене власничке структуре (приватизација), промене производних програма и промене менаџмента, односно начина управљања. У политичком смислу, обухвата промене које воде изградњи стабилних политичких институција и њиховом функционисању по правилима „западне демократије“ (вишестраначки систем, слобода медија, права приступа информацијама). У правном смислу, транзиција обухвата промене у правцу усклађивања или хармонизације домаћег правног система са правом у државама ЕУ. О појму, компонентама, појединачним процесима, одговарајућим политикама везаним за феномен транзиције детаљније у: Церковић Б. (2004); Мијатовић Б. (2005), Деветаковић и сар. (2008).

³ Темпо, правац и величина промена условили су велике разлике између држава на међународном, градова и региона на регионалном, општина на локалном нивоу, а мера у којој се простор и локација могу поново валоризовати резултат је сложене интеракције између интерних и екстерних сила (Hamilton, 1999: 135).

⁴ Посматрано из угла смањене производне запослености, R. Rowthorn и J. Wells (1987) издвајају две основне форме деиндустријализације: „позитивна деиндустријализација“ подразумева модернизацију производње, креирање нових производа, већу ефикасност производње, унапређивање укупног развоја; и „негативна деиндустријализација“ означава опадање производног аупута, продуктивности, конкурентности, стагнацију/опадање дохотка, затварање или релокацију производње, растућу незапосленост и др. О томе у: Rowthorn R., Wells J. (1987), Rowthorn R., Ramaswamy R. (1997), Lorber L. (1999), Bove D. (2008) и други.

⁵ Из обимне литературе о утицају глобализације и транзиције на трансформацију градова и региона у централној и источној Европи, издвајају се: Bachtler J., Downes R., Gorzelak G. (eds) (2000). *Transition, cohesion and regional policy in Central and Eastern Europe*. Aldershot Ashgate; Enyedi, G. (ed) (1998). *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Keune M (ed) (1998). *Regional development and employment policy. Lessons from Central and Eastern Europe*, ILO-CEET, Geneva Budapest; Müller B., Finka M., Lintz G. (eds) (2005). *Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe*. Springer; Hamilton F.E.I., Dimitrovska Andrews K., Pichler-Milanović N. (eds) (2005). *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. United Nations University Press; Horváth, G. (ed) (2000). *Regions and Cities in the Global World*. Pécs: Centre for Regional Studies HAS; Stanilov K.(ed) (2007). *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer.

суочени са озбиљним проблемима знатно су ослабили своју позицију у локалним и регионалним оквирима.

Од 60-70-тих година прошлог века, трансформација привреде утемељене на постулатима фордизма ка постфордизму изложила је градове и регионе у развијеним државама света структурним, секторским и просторним променама. Растућа глобална међузависност и пререструктурирање производње током ИСТ техноекономске парадигме те узајамно деловање нових, савремених локационих фактора имало је изражајну просторну димензију (Милетић, 2009). Регионалне економске интеграције, трансфер технологије и знања, раст светске трговине, нови однос према сировинама нека су од основних обележја глобалне међузависности у постиндустријском друштву, док су екологазација производње, нови материјали, високе технологије, повезивање система „наука – технологија – производња“, стварање технолошких паркова, врхунска организација производње и др. карактеристике пререструктурирања производње (Грчић, 2007: 85). Ова обележја рефлектују се кроз различите структурне трансформације, као што су: повећање обима производње и асортимана робе, промена структуре запослених - смањење запослених у секундарном сектору те пораст запослених у терцијарном, услужном сектору, првенствено у развијеним државама света, промена организационе структуре - са масовне на флексибилне производне системе (од фордизма ка постфордизму) уз стални пораст броја малих предузећа, промена територијалне структуре - полицентричан развој кроз дисперзан размештај и децентрализацију индустрије, с једне, и нове просторне форме, с друге стране.

Респектујући ставове бројних истраживача (Myrdal, Pred, Maddison, Townsend, Knox, Scott и др.), Hayter R. (1997: 45) указује да се формирањем новог индустријског простора мења форма, интензитет и величина претходно успостављених односа и значај индустријских центара/региона формираних током претходних развојних етапа. Мобилност фактора производње подстакла је миграцију „капитала“ тиме и дислокацију производње из развијених држава света у мање развијена подручја (државе, регионе, градове) због низа повољности (најчешће је реч о коришћењу јефтине и обилније радне снаге, одсуства строгах еколошких прописа или захтева и др.).⁶ Глобализација остварује позитивне али и негативне ефекте на животну средину. Она може продубити еколошке проблеме али и пружити нове методе за њихово успешно решавање. У условима постојања тржишних недостатака, интензивирање међународне трговине и јачање конкурентског притиска остварује потенцијално велике негативне ефекте на квалитет животне средине (Петровић-Ранђеловић, Аранђеловић; 2007: 122). Деиндустријализација је постала препознатљиво обележје привредне структуре развијених држава света, а изостанак инвестирања у производно-прерађивачке секторе имало је негативне економске, социјалне и еколошке последице у депресираним подручјима, посебно у индустријским просторима моноструктурног карактера. За њих су заједнички бројни нерешени еколошки проблеми (контаминирано и деградирано земљиште, неадекватно решено питање одлагања индустријског отпада, недостатак опреме и постројења за смањивање загађивања ваздуха и вода, деградирани предео и др.). Без обзира на евидентно смањење индустрије у развијеним државама, посебно у погледу обима ангажоване радне снаге, овај сектор је и даље један од најважних сегмената привређивања. Оно на чему се инсистира јесте стварање основа, претпоставки и услова

⁶ Према М. Петровић (2000: 409), појам градова у транзицији се усталио међу урбаним аналитичарима са процесом убрзања бројних промена видљивих кроз измену урбаних средина последњих деценија. Промене су видљиве како у градовима у развијеним државама које „обележава транзиција од индустријске ка постиндустријској економији“, тако и у градовима „тзв. периферије капиталистичког система, који интензивирањем процеса глобализације постају места организације традиционалне индустријске производње“, као и у градовима постсоцијалистичких земаља које карактеришу многоструке промене.

за развој иновативног и тржишно конкурентног индустријског сектора, који ће да обезбеди и „еколошку одрживост производње“ (Zeković, 2007: 31). Процес економског и политичког реструктурирања у земљама у транзицији пружа прилику за осмишљавање нове политике заштите животне средине која би се заснивала на већој примени економских инструмената.

Трансформација индустријских региона/градава

Током социјалистичког система привређивања, економски циљеви производње били су примарни, док је заштита животне средине занемарена, „гурнута“ у други план. У јавним расправама, па и стручним чланцима протеже се идеја о „катастрофалном стању“ животне средине држава у транзицији. Parysek и Dutkowski (1994: 424; преузето из Hertschel, Forsyth, 2001: 574) наводе да је у социјалистичким државама важило начело првенства идеологије над политиком, политике над економијом, економије над социјалним проблемима, што је имало за последицу формирање неефикасног, технолошки заосталог економског система и прекомерно експлоатисану, девастирану и деградирану животну средину. Томе се морају додати и главни узроци, структура привреде у којој је доминирала енергетски и сировински интензивна прерађивачка индустрија и технолошко заостајање. Незадовољавајућем квалитету животне средине доприносиле су и цене које нису одражавале стварно стање на тржишту енергената и сировина, и на тај начин подстицале њихово нерационално коришћење. Државне власти су по правилу биле незаинтересоване за стање животне средине. Заштита животне средине сматрала се претњом економским и политичким циљевима и налазила се на дну приоритета. То делимично објашњава веома мала улагања у заштиту животне средине, непостојање подстицаја за поштовање стандарда квалитета, изостанак економских и тржишних инструмената у политици заштите животне средине, недоступност информација о квалитету елемената животне средине и др.⁷

Анализирајући просторни развој региона, на основу положаја у социјалистичкој економији и реакцији на трансформационе процесе G. Gorzelak (1998: 64-68) разликује четири основне категорије региона: региони позитивног континуитета („лидери“ - метрополе, велике урбане агломерације), региони негативног дисконтинуитета („губитници“ - стари индустријски региони), региони позитивног дисконтинуитета („победници“ - „западни“ гранични региони) и региони негативног континуитета (рурални и периферни „источни“ региони). Прва два типа региона имала су добру позицију у социјалистичкој привреди, али супротну реакцију на трансформационе процесе. С друге стране, лошију позицију у централно-планској привреди имали су на пример туристички и западни гранични региони, али су услед свог позитивног одговора на трансформацију означени као региони победници, док су рурални и периферни региони због лоше позиције у ранијим те негативног континуитета у каснијем развоју, означени као стагнантни или неразвијени региони (Табела 1).⁸

⁷ Анализа економских и политичких промена које су крајем осамдесетих и почетком деведесетих година започеле у државама централне и источне Европе открила је озбиљност стања животне средине у тим државама које је резултат економских и политичких карактеристика претходног централно-планског система. Извештај о стању животне средине који је припремио Регионални центар за животну средину за централну и источну Европу публикован је у: *Strategic Environmental Issues in Central and Eastern Europe, Regional report* (1994). Budapest: Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe. У извештају је презентована еколошка перспектива анализираних држава у транзицији (Албанија, Бугарска, Хрватска, Чешка, Мађарска, Македонија, Пољска, Румунија, Словачка и Словенија), узимајући у обзир динамичне политичке, економске и друштвене промене које су се десиле у региону ЦИЕ.

⁸ О поменутој типологији региона, односно моделима трансформације региона на преласку из једног у други друштвено-економски систем видети у радовима следећих аутора: G. Gorzelak, B. Müller, M. Finka, G. Lintz, H. Fassmann, G. Enyedi, Hamilton F.E.I., M. Lundmark, A. Malmberg, L. Lorber, G. Barta и др.

Табела 1. Типологија региона централне и источне Европе током трансформације
(Gorzelač, 1998: 65, Lintz, Müller, Finka, 2005: 5)

		Реакција на трансформацију	
		Позитивне	Негативне
Позиција у социјалистичкој (централно-планској) привреди	Добра	Лидери позитиван континуитет метрополе и главни градови диверзификована привреда квалификована радна снага добра инфраструктура институције	Губитници негативан дисконтинуитет индустријски региони специјализована индустрија „запуштено“ земљиште ниска квалификованост радне снаге
	Лоша	Победници позитиван дисконтинуитет туристички и гранични региони диверзификована привреда спољна потражња	Неразвијени негативан континуитет рурални, периферни региони неприступачни застарела структура привреде ниска квалификованост радне снаге

Уважавајући поменути типологију региона, истраживачи различитог профила су индустријске градове и регионе назвали „губитницима“ транзиције, јер су изгубили раније стечену добру позицију у социјалистичкој привреди.⁹ Реч је о индустријским градовима и регионима из различитих фаза индустријализације које карактерише специјализована производња, запуштене локације, ниска квалификована структура запослених и бројни еколошки проблеми (техничко-технолошка заосталост, ниска енергетска ефикасност, висок степен стварања индустријског отпада, нерешено питање пречишћавања отпадних вода и гасова и др.). Индустријски гиганти и индустријски градови суочили су се с променама и неопходном адаптацијом на два „колосека“: првом, стварањем нових производа који ће да задовоље захтеве тржишта како би задржали корак са конкуренцијом и другом, трансформацијом у веома кратком временском року, знатно краћем у односу на период реструктурирања производње у западној Европи. Многа предузећа нису била припремљена за ову убрзану трансформацију, те је дошло до обуставе производње, не ретко и затварања фабрика, наглог пораста незапослености и социјалних тензија (нпр. Горња Шлезија у Пољској и Чешкој, Бистрица, Жилина у Словачкој, и др.)¹⁰.

Преглед специфичних проблема који су се испољили у индустријским регионима презентовали су Spirodonova и Novakova (2005: 45-68). Иако је спецификација извршена на основу истраживања структурних промена у индустрији Бугарске током транзиције, реч је о истоветним проблемима који су се у већем или мањем степену испољили у већини индустријских подручја у транзиционим државама (Табела 2).

⁹ Крајем 90-тих година покренут је пројекат о будућности индустријских градова и региона који су претрпели структуралне промене - *The Future of Industrial Cities and Regions Undergoing Structural Change – FOCUS* од стране *Network of Spatial Research Institution in Central and Eastern Europe – CEE Network*. Истраживањем су обухваћене Бугарска, Чешка, Мађарска, Летонија, Пољска, Румунија, Словачка, Словенија и Украјина, плус 2 државе „старије“ чланице ЕУ: Аустрија и Немачка (деталније: www.ioer.de/FOCUS/home_page.html).

¹⁰ О бројним еколошким проблемима у поменутих и другим индустријским регионима пише D. Tumock (2001).

Табела 2. Специфични проблеми индустријских региона
(Spirodonova, Novakova, 2005: 55)

Проблеми	Карактеристике
Економски проблеми	Смањење производње Ниска диверзификација привредних активности Низак ниво економске конкурентности Деиндустријализација
Проблеми у менталитету	Низак ниво предузетништва Ослањање на одлуке које доноси држава - „застарело размишљање“ код становништва Ниска способност преквалификације
Проблеми у људским ресурсима	Деомографско смањење Негативна миграција Миграција младих из економских разлога, недостатак мотивације Низак ниво образовне радне снаге
Инфраструктурни проблеми	Недостатак инфраструктуре за подршку привреди Застарела основна и социјална инфраструктура
Социјални проблеми	Висок ниво незапослености Смањење просечног дохотка Смањење куповине локалних добара
Еколошки проблеми	Веома деградирано земљиште, загађеност ваздуха и воде Девастиран пејсаж, нарушена урбана структура, здравствени ризици „Позитивни“ ефекти смањења производње - редуковане емисије загађујућих материја
Инвестициони проблеми	Ниска атрактивност за стране инвеститоре Недостатак инвестиција за реструктурирање
Проблеми у насељима	Сужена економска основа у градовима и општинама која доводи до економског пропадања Деградиција урбаних и руралних простора
Просторно планирање	Недостатак нових урбанистичких планова Потреба за „рехабилитацијом“ земљишта и изградња модерних индустријских локација

Имајући у виду да се промене у индустрији одвијају унутар националног привредног и друштвеног контекста, ситуација се разликује од државе до државе, односно одређена је историјским наслеђем, економском основом, величином предузећа, производном оријентацијом, (не)уважавањем мера заштите животне средине и другим аспектима. Упркос разликама, Kiss (2002: 70-71) указује на сличне последице промена у индустријским подручјима, посебно градовима у развијеним и у пост-социјалистичким државама (Табела 3).

Иако је драстичан пад индустрије по свим димензијама, нарочито током првих година транзиције, био универзална карактеристика у поменути државама, поједине индустријске гране су опстале и постале нови генератор развоја. Током интеграције држава ЦИЕ у европске и глобалне мреже, на преобликовање просторне структуре индустрије велики утицај су имале директне стране инвестиције. Према Barta G. (1999: 3) значајан прилив страних директних инвестиција био је „мотор“ савременог индустријског развоја, али је уједно и узрок све већег јаз на релацији индустрија у власништву великих, иностраних компанија и домаћих МСП чија је производња усмерена на домаће тржиште. Такође, настао је јаз на релацији старих и нових индустријских грана, старих и нових индустријских локација. Са еколошког становишта, стране директне инвестиције „нису ни благодет а ни пропаст за животну средину, оне су и једно и друго“ (Weidner, 2002: 1362). С једне стране, мултинационалне компаније могу подићи производни капацитет земље домаћина и промовисати коришћење ефикаснијих технологија али могу бити и загађивачи и/или корисници природних ресурса (Здравковић, Радукић; 2005: 123). Данас, просторна структура индустрије у ЦИЕ је „мешавина“ континуитета и промена. Индустријски региони у ЦИЕ трпе економске и социјалне последице одложеног индустријског реструктурирања (Lux, 2008: 26), што је

довело до њиховог пропадања, слично старим индустријским регионима и градовима у развијеним државама. Одлагање индустријског реструктурирања значило је и одлагање решавања бројних и сложених еколошких проблема.

Табела 3. Промене у индустрији и њихове последице у градовима развијених и пост-социјалистичких држава (Kiss, 2002: 71)

	Градови у развијеним државама	Градовима у пост-социјалистичким државама
Различити разлози	Промене у светској економији од 70-тих година	Промене политичког система од 1989. године
Слични разлози	Криза у традиционалним индустријским гранама (рударство, металургија) Убрзана терцијаризација Недостатак простора у градским центрима Већи нагласак на заштити животне средине Нарастајућа глобализација од 80-тих година	
Различите последице	Промене у појединим секторима и/или у неколико предузећа истовремено	Истовремене промене у целој индустрији и у сваком предузећу Нове организационе форме Приватизација Појава страних директних инвестиција (СДИ) Промене у величинској структури Реорганизација просторних веза
Сличне последице	Смањење улоге и значаја индустрије Структуралне промене, фокус на знању заснованим секторима Модернизација, техничко побољшање Опадање индустријске запослености Трансформација индустријске производње Смањење индустријских подручја (делимично обновљени) и функционална трансформација бивших индустријских подручја Социјалне и остале промене	

Анализирајући утицај транзиције, посебно приватизације друштвених предузећа на просторни развој, Зековић и Савић (2004а: 17-27) указују да се просторне промене могу сагледати из перспективе предузећа, локација и регионалног развоја. Као најкрупније просторне промене наводе „преношење управљачких и оперативних функција на друга подручја, раст производње, утицај на запосленост, утицај на просторно-планску политику, на регионално окружење, животну средину и др“. Сагласно ставовима других истраживача, презентују два типа просторних промена: експлицитне (промена локације, затварање, дислокација или отварање погона) и имплицитне (промене на постојећим локацијама предузећа у погледу организације комплекса, промене намене објекта, токова транспорта и сл.). Посебно су акцентирали неопходну промену методологије и садржаја планирања просторног развоја у правцу управљања и креирања промена, односно „начина реструктурирања процеса развоја у оквиру социо-економског и просторно-еколошког контекста, нове просторне организације, креирања улоге нових развојних и локационих фактора, промену улоге простора и еколошких фактора, промене локационог понашања индустрије и настанка нових агрегатних локационих форми индустрије“ (Zeković, Savić, 2004а: 26).

Сложен процес транзиције ка тржишној привреди обележен је различитим фазама и ефектима на различитој просторној скали, што прате бројне кризе. Почетни период карактерише неизбежно растављање раније формиране структуре привреде (секторске, организационе, својинске, просторне и др.), а потом следи фаза стабилизације којом се отварају нове могућности развоја на дуже стазе.

Реструктурирање привреде је често идентификовано са процесом деиндустријализације у смислу смањења значаја индустрије у привредној структури. Треба напоменути да је реч о једном од многобројних аспеката трансформације и да „деиндустријализација није синоним за транзицију“ (Глигоров, 2002). Генерално, у погледу трансформације просторне структуре индустрије током транзиције може се говорити о истовременом одвијању више процеса на различитим територијалним нивоима: деиндустријализације (развијене државе, региони, градови или централне градске зоне), индустријализације (мање индустријализована подручја, периурбани појас) и реиндустријализације (индустријски градови кроз привлачење нових инвестиција, савремене просторне форме). Међутим, у процесима постоји разлика у њиховом интензитету и манифестацији јер се одвијају различито у различитим просторним целинама.

Важност превазилажења ограничења у просторима са значајним смањењем индустрије, депресивним регионима, показује и место које ови простори имају у регионалној политици ЕУ. Према Грчићу (1994: 171-176), у оквирима традиционалне регионалне политике током периода „еуфорије планирања“ 60-тих и 70-тих година прошлог века у државама западне Европе издвојен је депресивни индустријски регион као један од три основна типа проблемских региона (друга два су преоптерећени метрополитенски и заостали слабо индустријализовани региони). За сваки од поменутих региона постојали су посебни приступи за регулацију и организацију територије. Реч је о депресивним индустријским регионима, као жариштима кризе, незапослености, емиграције, условљених концентрацијом старих и „структурно-кризних“ грана (производња и прерада угља, металургија, текстилна индустрија, бродоградња) у језгрима старе индустријализације (Мидленд у Енглеској, Рур у Немачкој, север Француске и југ Белгије и др.). Реконверсија ових региона односила се на покушаје да се модернизацијом привредне структуре (диверзификацијом гранске структуре, реконструкцијом старих и подстицањем нових прерађивачких области под директним утицајем државе, откупом објеката и увођењем протекционистичких мера за подршку новим компанијама, нпр. у области аутоиндустрије) превазиђе проблем незапослености. Међутим, то је довело до „поларизације између старих полова депресије и организованих „језгара“ финализације нових грана“. Већ крајем 70-тих реформа регионалне политике односила се на увођење нове парадигма идеје „развоја одоздо“ или „унутарпериферне дифузије“ и на бази „локалног развоја“, активизације „локалне иницијативе“ и суштинског прелаз са државне регулативе регионалног развоја на стимулацију ендемог потенцијала проблемских подручја. Нову етапу регионалне политике индустријских земаља карактеришу ефикасност и конкуретност производње, мала и средња предузећа, економска децентрализација, стварање нових научних паркова (технополиса) са циљем стимулације иновативне функције и дифузије научно-техничког прогреса у депресивним регионима, стварање предузетничких зона повољних услова пословања, и сл. У већини држава преплићу се елементи старе и нове регионалне политике, као и „технолошке“ компоненте са еколошким, социјалним и економским циљевима.

Иако је регионална политика на нивоу ЕУ покренута средином 70-тих, већи значај добија тек две деценије касније, од средине 90-тих. Регионална политика ЕУ је једна од најважнијих заједничких политика Уније. Поред разлика у развијености, заједничка регионална политика ЕУ бави се и проблематиком запослености и незапослености. Потреба решавања проблема индустријских региона који су суочени са израженим развојним проблемима показује да је од средине 90-тих година регионална политика ЕУ између осталог усмерена и на развој депресираних индустријских региона било у

правцу повратка индустрији или у правцу преоријентације на динамичне гране привреде које би имале „довољно генеричке снаге за њихово укупно динамизирање“.¹¹

Оквири нове индустријске политике и развојне стратегије ЕУ заснивају се на конкурентности индустрије утемељене на знању, иновацијама и предузетништву (Zeković, Savić, 2004b). Политика одрживог развоја индустрије, која конкурентност и заштиту животне средине третира као јединствен процес, подразумева примену интегралног пакета мера, који обухвата (Zeković, 2007: 32): дијалог са индустријом и њеним асоцијацијама; управљање размештајем индустрије, побољшањем просторног и стратешког планирања (укључујући процене утицаја на животну средину); управљање и контролу производног процеса, укључујући систем интегралне превенције загађења и контроле, еколошки надзор и праћење, ефикасно еколошко вредновање и обрачун трошкова, боље коришћење технологије, увођење тржишно-заснованог система накнада за потрошњу, коришћење и загађивање природних ресурса; примену производних стандарда, примену система еколошког означавања производа; превенцију еколошких штета у процесу производње; дефинисање улога, обавеза, одговорности и права појединих актера и примену подршке одрживом индустријском развоју од стране државе и региона.

Регионална димензија транзиције и појава девастираних подручја у Србији

Значајне структуралне промене које су се десиле током трансформације друштвено-економског система у пост-социјалистичким државама догодиле су се и у Србији, уз низ специфичности како због различитог историјског наслеђа (друштвена својина, самоуправљање, делимично развијено тржишно искуство и др.), тако и због околности у којима су започете и начина и темпа спровођења реформских процеса. Иницијални кораци на путу политичке и економске транзиције учињени су крајем 80-тих и почетком 90-тих у бившој СФРЈ, али су „структурне реформе заустављене, а транзиција спровођена приступом пођи-стани ... са успешним и неуспешним епизодама“ (Хаџић, 2008: 53). Почетак реформи, стабилан девизни курс и отварање земље према свету, прекинуто је политичким распадом бивше државе, тиме и економског простора и тржишта, а ратна дешавања, економске и политичке санкције према Србији пратио је економски суноврат што је продубило свеукупну кризу. „Као пионир транзиције међу државама централне и источне Европе“ Србија је према Хаџићу (2008: 54) „крајем 1990-их дошла у ред треће групе земаља по дометима тржишних реформи“. Доминација политике над економијом, слабост институција, неефикасност закона и др., водило је несигурности пословања, изостанку инвестиција, посебно страних, драстичним падом производне активности услед чега је промењена структура привреде у Србији. Неповољну економску ситуацију уочи 2000-те обележили су ниска искоришћеност капацитета (свега 25-30%), ниска ефикасност уз велике губитке, велика незапосленост, проблем фиктивне запослености и запослености у неформалном сектору, низак технолошки ниво производње, недостатак финансијских средстава и др. После промена 2000-те, Србија улази у период интензивних реформи политичког, економског и социјалног карактера, чиме је отпочела нова епоха развоја.

Сумирајући резултате транзиције у Србији, аналитичари се слажу да је током десет година које су претходиле транзицији дошло до рецесије која је, за разлику од

¹¹ О томе: Деветаковић С. (2002); Међак В, Мајсторовић С. (2004), Прокопијевић М. (2005) и др. Циљеви актуелне регионалне политике ЕУ односе се на: конвергенцију с акценатом на развој друштва заснованог на знању, прилагођавању новим друштвено-економским околностима, заштити животне средине и јачању капацитета локалних администрација; регионалну конкурентност и запошљавање у правцу смањења незапослености, стимулисање и подстицање конкуренције, отварање нових радних места и адаптацију на друштвене и економске промене и прекограничну територијалну сарадњу региона на различитим нивоима.

транзиционе рецесије у другим државама ЦИЕ, у Србији била трасирана превасходно политичким а потом економским факторима. С обзиром да су ниске вредности индикатора развијености (БДП, БДВ, обима производње и сл.) остварене у претходној декади, скоро све промене су с почетка ове транзиционе фазе имале позитиван предзнак (Мијатовић, 2005: 29-32). И поред учињених реформских корака, они се могу „оценити као спорадични и неадекватни, а оно што највише недостаје је генерални стратешки оквир“ (Хаџић, 2008: 54).¹² Према *Извештају о развоју Србије у 2008. години* (2009: 5-7) остварена је виша стопа раста БДП, динамичан раст услуга у БДВ (са 55,7% на 64,2%) уз смањење индустрије (са 24,8% на 20,4%). Међутим, ниво животног стандарда у Србији је и даље међу најнижим у Европи, привредну структуру карактерише високо учешће пољопривреде и ниже индустрије и услуга у поређењу са државама чланицама ЕУ-27. Ниво индустријске производње досеже тек око 50% производње, реални ниво инвестиција око 45%, а БДП досеже 80% вредности остварене 1990. године; константан пад индустријске запослености праћен је померањем запослених ка услужном сектору уз стални раст незапослености. У протеклом периоду транзиције завршена је прва фаза реформи у којој је остварена макроекономска стабилност и постављене основе за другу фазу реформи, која ће бити фокусирана на привредни раст и структурне промене како би се ублажила и превазишла два кључна проблема у привредном развоју: висока незапосленост (око 700.000) и низак степен укупне и секторске конкурентности (Србија се у 2008-ој налазила на 85. позицији од 134 државе)¹³.

Иако је деструкција производних активности у Србији започета у претходној етапи развоја током 90-тих, деиндустријализација као процес промена (економских, социјалних, просторних, еколошких) проистеклих из редукције производних активности долази до пуног изражаја током транзиције. При том, почетак (негативне) деиндустријализације у Србији нема исте корене као у другим државама (Милетић, 2003: 222) јер је иницирана, пре свега неекономским факторима. Сплетом разноврсних чинилаца, од политичких, економских до институционалних, од егзогених до ендогених, криза настала деведесетих довела је до слома производног сектора који је током текуће декаде изложено различитим видовима реструктурирања. Овим су и старта обележја другог таласа транзиције другачија у односу на остале државе у транзицији. Услед нових услова и развојних промена, бројна предузећа нису могла адекватно да одговоре на промене, стога се индустрија у целини, као и знатан број индустријских центара (па и региона) нашао у незавидној ситуацији. И не само да су покренути нови процеси у развоју индустрије него „и промене у просторним ефектима који су се манифестовали у трансформацији просторне структуре индустрије, изразитом повећању незапослености и продубљивању социјалних разлика“ (Грчић, Раткај, 2006: 97).

Основни трендови промена у привреди региона и градова Србије могу се сагледати кроз рецесију привредне активности у свим просторним целинама која је генерисана опадањем индустријске производње (посебно у традиционалним гранама) и још увек недовољне развијености новог приватног сектора; дезинтеграцију бивших производних веза и регионалне економске структуре због поменутих политичко-економских догађаја сужавајући тиме утицај раније обликоване индустријске функције и кроз измену односа на релацији услуге-индустрија (растући удео терцијарног сектора указује не толико на савременију структуру привреде

¹² О резултатима транзиције видети у: Беговић Б., Мијатовић Б. (ред.) (2005); Хаџић (2008), Деветаковић и ост. (2008), Савић Љ. (2002), публикацијама Републичког завода за развој, нпр. *Извештај о развоју Србије у 2005-2008. години* и др. За ширу расправу о оцени транзиције и критички осврт на развојне стратегије у: Zeković S., Hadžić M. (2006). *The Development Strategy of Serbia: A Critical analysis*. In Vujošević M., Filipović M. (eds) *Sustainable Development in SCG: Institutional adjustment to solutions and praxis in EU*. Belgrade: Faculty for Economics.

¹³ Према *Извештају о развоју Србије у 2008. години* (Републички завод за развој, 2009: 6) и Радној верзији Стратегије просторног развоја РС 2009-2013-2020. године (2009: 148-149) www.rapp.sr.gov.yu (19/09/2009).

региона/градова, већ на дугогодишњу девастираност и ниску ефикасност сектора индустрије). Сходно томе, незавршене структурне промене (успорена приватизација, технолошко иновирање, утемељеност на радно интензивним и ресурсним подсекторима и др.) нису омогућиле формирање индустријске структуре засноване на високој технологији и знању која омогућава квантитативан раст и развој и већу конкурентност.¹⁴

Индустријски сектор претрпео је велике промене изгубивши око половине запослених што је пореметило односе и у релативном погледу. Скоро две деценије раније, индустрија је ангажовала 952.048 запослених (на територији Централне Србије и Војводине, 40% запослених у друштвеном сектору 1988. године), да би величину своје радне снаге свела на 460.395 у 2007. години (свега 23% у укупној запослености). Додали се томе и смањење учешћа индустрије у формирању народног дохотка са 45% у 1988. на 34% у 2005. години и већ поменути низак ниво производње, у основним цртама одсликава се деструкција овог сектора. Гранска структура индустрије указује на изражено смањење свих параметара привређивања, нарочито у традиционалним областима (текстилни комплекс, производња неметала, делови металског комплекса и др.).

Са становишта заштите животне средине и простора, основни проблеми индустрије Србије су: нерационално коришћење постојећих индустријских локација и објеката, са значајним резервама за ширење, развој и смештај нових капацитета у оквиру постојећих индустријских локалитета/зона; индустријска производња је углавном материјално-интензивног карактера, са великим обимом коришћења сировина, енергената, вода, земљишта, са крупним утицајима на квалитет животне средине; проблеми односа са окружењем, појединим насељским структурама; прекомерне емисије загађујућих материја у ваздух, воде и земљиште, угрожавање биолошких врста; индустријски отпад, деградација пољопривредног, шумског и грађевинског земљишта; негативни утицаји на квалитет живљења, становања и здравље становника итд. Због застареле технологије у знатном броју грана, индустрија Србије је енергетски и ресурсно веома екстензивна, често расипничка и растрошна, са великим учешћем трошкова енергије, сировина и воде у јединичним трошковима производа (Zeković, 2000: 85)¹⁵. Код карактеризације актуелног статуса домаће индустрије битно је нагласити чињеницу да је у домаћа постројења процесне индустрије уграђено најмање 20 година заостатка на плану технолошко-техничког прогреса у односу на конкуренте из индустријски развијених држава. Концепт чистије производње није широко примењен у индустрији. Већина индустријских предузећа није увела систем управљања заштитом животне средине, нити је примењен систем најбољих доступних техника (ВАТ) као основе за добијање интегрисане дозволе. Систем управљања заштитом животне средине према захтевима ISO 14001 има само 0,03% активних предузећа. У застарелим индустријским постројењима (у хемијској, металској и индустрији папира и у производњи енергије) постоје проблеми који доводе до превелике потрошње енергије и сировина, слабе оптимизације процеса и одржавања. Енергетска ефикасност у индустрији је троструко нижа од светског просека, а непропорционално је висок степен стварања индустријског отпада по јединици производа и нерационалног

¹⁴ Према Извештају о развоју Србије у 2008. години (Републички завод за развој, 2009: 22-23, 164) неповољну структуру карактерише и даље висок удео подсектора из групе ниске (пре свега комплекс прехранбене индустрије) и средње ниске технолошке развијености (производња метала и металних производа), док је учешће групе средње високе и високе технолошке развијености (интензивности) још увек ниско. Већу ефикасност у пословању и боље резултате на страном тржишту имају предузећа приватизована од стране мултинационалних компанија и страних инвестиционих фондова.

¹⁵ О утицају индустрије на животну средину више у: *Извештај о стању животне средине у Републици Србији за 2008. годину*, Министарство животне средине и просторног планирања - Агенција за заштиту животне средине (2009); *Национални програм заштите животне средине* (предлог); Влада Републике Србије (2007); *Национална стратегија одрживог развоја* (2008), *Стратегија увођења чистије производње у РС* (2009), *Стратегија просторног развоја РС 2009-2013-2020. године* (2009) и др.

коришћења сировина. Република Србија са око 138 kg произведеног индустријског отпада на 1.000 US\$ бруто домаћег производа спада у ред земаља са високом интензивношћу стварања отпада (Стратегија увођења чистије производње у РС, 2008: 25, 29). Уважавајући став С. Зековић (2004: 126, 127) да се еколошки проблеми не могу третирати само као „технолошки“, „на излазу“ и слично већ као глобални развојни проблеми чије је решавање веома скупо, није било могуће очекивати ни да ће се у Србији еколошки проблеми везани за индустрију веома брзо и једноставно решавати. У друштвима са економијом у транзицији, према С. Зековић, због још увек присутног друштвеног капитала (као у Србији), постоји схватање да су еколошка (природна), слободна добра бесплатна, због чега је присутна стална опасност даљег интензивирања негативних екстерних економија индустрије због прекомерног коришћења ресурса, деградације и загађивања средине (Zeković, S., 2004).

Транзицијом покренути реформски процеси у различитим социо-економским и институционалним оквирима рефлектовали су се на различитим територијалним нивоима¹⁶. Примарна манифестација просторне димензије су снажно изражене регионалне разлике које се могу сагледати из неколико углова. Суочавање са изазовима транзиције и одговори на њих учинили су одређене просторе више конкурентним у односу на друге. Слично токовима у осталим државама у транзицији, и у Србији су се издиференцирали градови/региони: „победници“ и „губитници“.

О регионалној структури индустрије С. Зековић (2008: 73) констатује „да се услед бројних социо-економских проблема, услова и тешкоћа протеклог периода уочава динамичан развој метрополитенског подручја, док је раст недовољно развијених региона, пограничних региона, депопулационих простора и сл. у новом знатнијем заостајању и раскораку“. Уместо деметрополитизације и равномернијег развоја размештаја капацитета, Београд је додатно ојачао своју улогу у геопростору Србије; спорији темпо опадања индустријске запослености у појасевима интензивнијег развоја (дунавско-савском, велико-, западно- и јужно-моравском појасу) одразило се на пораст релативног учешћа ових простора у структури индустријске запослености Србије (са 46% на 64,8%); уједно, због редукције радне снаге дошло је измене хијерархијске структуре индустријских центара и померања ка мањим величинским категоријама и др.¹⁷ Наслеђена структурна обележја индустрије и ефекти реформских процеса утицали су на диференцијацију индустријских центара. У зависности од вредности структурних и диференцијалних ефеката у поређењу са променама у индустрији на националном нивоу, Грчић и Раткај (2006: 106-111) издвајају три основна типа индустријских центара: прогресивни (са најмањим бројем центара), стационарни и регресивни тип, при том највећи број индустријских центара на територији Републике припада последњем типу. Такође, разлике између центара постоје како у темпу тако и у величини смањења индустријске запослености. Тако су на пример центри Лозница, Пријепоље, Нови Пазар и Прокупље „изгубили“ око 70% индустријске радне снаге током минулих двадесетак година; док су једни остали без већег дела индустријске запослености током 90-тих

¹⁶ О транзиционим променама и утицајима на одрживи просторни, урбани и рурални развој, животну средину и на политику просторног и урбанистичког планирања видети у радовима: М. Вујошевић, Н. Спасић, С. Зековић, Д. Тошић, М. Грчић, Д. Ђорђевић, Б. Тошић, Д. Филиповић и др.

¹⁷ Зековић (2008: 71-72) указује да услед рецесије привреде, неадекватних и некоординираних развојних политика, неодговарајућег институционалног оквира и других фактора није реализована ниједна од планских одредби о размештају индустрије дефинисана у Просторном плану РС (1996). И поред општег тренда смањења производних активности и индустријске радне снаге, Београд као најзначајнији индустријски центар у држави (21% индустријске запослености у 2007. у односу на 17,4% у 1988.) примарна је дестинација за пласирање инвестиција јер „генерише око 40% укупних инвестиција у Србији са 2,5 пута већим нивоом инвестиција по становнику у односу на просек Србије“ (Радна верзија Стратегије просторног развоја РС 2009-2013-2020., 2009: 150; www.rapp.sr.gov.yu, 19/09/2009), што наглашава доминантност метрополе у односу на остале градове. О променама у индустрији дунавско-моравске осовине и значају појединих индустријских центара детаљније у: Milić, Todorović (2003).

(Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац, али и Суботица, Зрењанин, Ваљево, Смедерево и др.), други после 2000-те (Ужице, Сремска Митровица, Шабац, Пожаревац, Бор, Мајданпек, Врање), трећи су имали приближно сличан тренд смањења током оба периода (Панчево, Параћин, Пријепоље, Краљево и др.).

Започета кризом 90-тих година „ерозија“ производних активности интензивирана реформским процесима после 2000-те имплицирала је појаву нове категорије неразвијених подручја изражених развојних проблема проистеклих из неприлагођене привредне структуре, „губитника“ транзиције. Реч је о градовима и регионима снажне индустријске основе који су дуги низ година били мотори социоекономског развоја у националним/регионалним оквирима, али нису могли да се „ухвате“ у коштац са развојним изазовима. При том, поједина развојна ограничења су постојала и раније, али су током транзиције додатно наглашена, продубљена, уз појаву и нових. Тако се поред традиционално неразвијеног подручја у Србији (југ Србије, подручје Старог Раса, општине на АП Косову и Метохији) појавила нова група општина са развојним проблемима – општине „транзиционог сиромаштва“, „девастирана подручја“ или „градови незапослених“ (Јакопин, Devetaković, 2009: 85). Карактеришу их економски (монофункционална структура привреде, колапс великих система, неразвијено предузетништво, успорена приватизација), структурни (висока незапосленост), социјални, демографски и еколошки проблеми. Наведена обележја у условима још увек незавршеног реструктурирања и недостатак инвестиција ограничавају остваривање одрживог развоја имајући у виду високу зависност локалне и регионалне економије од доминантне области привређивања.

Влада Републике Србије је као инструмент за регулисање статуса ове групације општина усвојила Уредбу и Одлуку о девастираним подручјима (2004)¹⁸, а статус су 2004. године стекле следеће општине: Бор, Мајданпек, Крагујевац, Прибој, Пријепоље, Медвеђа, Рашка, Шид, Димитровград, Краљево, Лозница, Лесковац и Књажевац. Реч је о „прелазном решењу којим се, у периоду институционалног вакума, утврђују механизми и критеријуми за доделу подстицајних средстава општинама, које су током 90-тих година изгубиле више од 2/3 народног дохотка“ (Стратегија регионалног развоја, 2007: 76). Дубину кризе појединих индустријских центара илуструје чињеница да су се у категорији економски неразвијених подручја, према Стратегији регионалног развоја Србије (усвојеној 2007. године), поред осталих нашла и два индустријска центра - Бор и Мајданпек са нивоом развијености испод 1/3 просека народног дохотка по становнику Републике. Евидентно је ширење подручја у којим се испољавају иста или слична развојна ограничења. Године 2007. девастирано подручје је проширено, поред девет градова/општина из ранијих година (Бор, Мајданпек, Крагујевац, Прибој, Пријепоље, Краљево, Лозница, Лесковац и Књажевац) оно обухвата и 11 нових - Врбас, Сремска Митровица, Пожаревац, Горњи Милановац, Ивањица, Нови Пазар, Трстеник, Крушевац, Прокупље, Врање, Зајечар (Јакопин, Devetaković, 2009). Ширење девастираног подручја и све изражајније диспропорције у нивоу развијености последица су како успорених процеса реструктурирања тако и недовољно ефикасних и успешних подстицајних мера на различитим територијалним нивоима (државном, регионалном, локалном). Иницијални кораци ка превазилажењу поменутих ограничења и обликовању стимулативног амбијента за развој МСП и предузетништва, привлачење инвестиција, унапређење људских ресурса, промоцију предности, предузети су усвајањем стратешких развојних докумената (регионалног развоја, подстицања и

¹⁸ Уредба о критеријумима и показатељима за утврђивање девастираних подручја, „Службени гласник РС“, бр. 58/04) и Одлука о одређивању девастираних подручја („Службени гласник РС“, 63/04). Према поменутој Уредби, за дефинисање статуса девастираних општина коришћени су следећи показатељи: смањење дохотка (укупног и из индустрије у односу на 1990-ту); учешће индустрије у укупном дохотку, народни доходак по становнику и укупан број незапослених.

развоја страних улагања, развоја малих и средњих предузећа, одрживог развоја и др.), усвајањем бројних закона (из области заштите животне средине, о слободним зонама и др.), оснивањем развојних агенција (регионалних) и канцеларија за локални економски развој, израдом стратегија одрживог развоја локалних самоуправа и просторно/урбанистичких планских докумената и сл. Међутим, још увек се не може говорити о заокруженом институционалном и законодавном оквиру, као ни о задовољавајућем нивоу координације активности између локалних, регионалних и републичких структура. Тек предстоји стварна децентрализација и регионализација Србије којим би се ефикасније утицало на смањење диспропорција у регионалном развоју и успешније прилагођавање проблемских подручја савременим развојним токовима сагласно интересима регионалне и локалне заједнице и циљевима одрживог развоја.

Закључна разматрања

Трансформација из централно-планског ка тржишном систему привређивања проузроковала је драматичне промене у економском, социјалном, политичком, институционалном, као и у еколошком и просторном развоју пост-социјалистичких држава. Као и у другим државама ЦИЕ, смањење индустријске производње, запослености те укупних ефеката привређивања проузроковало је смањење релативног значаја индустрије у привредној структури Србије. Ма колико биле успорене и болне, промене би требало да воде ка савременој структури индустрије, развоју малих и средњих предузећа, већем значају high-tech индустрија, али и трансформацији класичних индустријских зона, стварању нових просторних форми, ширењу индустрије у субурбаним просторима повољних локационо-развојних карактеристика, већем степену интегрисаности и конкурентности. Оне би водиле и остваривању политике одрживог развоја индустрије садржане у (Zeković, 2007: 26): а) политици дематеријализације материјалних инпута/аутпута у производњи; б) политици оптимизације производње/потрошње; в) супституцији производа (необновљивих ресурса) и г) могућности рециклаже производа или отпада. Различити аспекти промена и ефекти у просторно-привредној структури на различитим хијерархијским нивоима указују на међусобну условљеност и повезаност реформских процеса током транзиције и промена у просторном, регионалном и урбаном развоју. Тиме су се издиференцирали и простори различитих карактеристика (greenfield, brownfield локације, динамични и стагнатни полови развоја, традиционалне и савремене просторне форме за привредне активности и др.).¹⁹ И у Србији региони са повољнијом комбинацијом развојних фактора успешније модификују своју просторно-привредну структуру (Београд, Нови Сад) за разлику од девастираних подручја (Бор, Лозница, Нови Пазар и др.) која знатно спорије реагују на промене, тиме и на ефикасније и успешније унапређивање социо-економских и еколошко-просторних услова развоја. Кроз реструктурирање и еколошку модернизацију високо загађујућих индустријских сектора могуће је остварити еколошке стандарде; увођењем реалних цена енергије допринети повећању енергетске ефикасности па тиме и смањењу емисије загађујућих материја, а увођењем принципа „загађивач плаћа“ и „корисник плаћа“ смањењу потрошње ресурса и стварања отпада. Све наведено допринело би смањењу негативних утицаја индустрије

¹⁹ О типологији и обележјима економских полова развоја у урбаним подручјима видети Зековић (2008: 73-75). Значај brownfield локација за ефикасније коришћење грађевинског земљишта и стварања услова за унапређење локалног економског развоја с различитих аспеката презентовано је у публикацији (ur.) К. Danilović, В. Stojkov, S. Zeković, Z. Gligorijević, D. Damjanović (2008). „Oživljavanje braunfielda u Srbiji“. Београд: PALGO centar.

на животну средину а тиме и промени приступа у односу према животној средини на комплексном путу ка успостављању политике одрживог развоја индустрије у Србији.

Литература

- Беговић, Б. и Мијатовић, Б. (ред.) (2005). *Четири године транзиције у Србији*. Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Barta, G. (1999). Industrial Restructuring in the Budapest Agglomeration. Discussion Papers No. 30. Pécs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences.
- Bove, D. (2008). *Ekonomska preobrazba slovenskih mest*. Geografija Slovenije 16, Geografski inštitut „Anton Melik“ ZRS SAZ.
- Глигоров, В. (2002). Дендустријализација, *Економист магазин*, бр. 98. Београд.
- Gorzelač, G. (1998). Regional development and planning in East Central Europe. In Keune M. (ed) *Regional development and employment policy. Lessons from Central and Eastern Europe*, ILO-CEET. Geneva Budapest (62-76).
- Грчић, М. (1994). Индустијска географија. Београд: Научна књига.
- Грчић, М. (2007). Географија за I и II разред средње стручних школа. Београд: Завод за уџбенике.
- Грчић, М. и Раткај, И. (2006). Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988-2005). *Гласник Српског географског друштва*, LXXXVI бр. 2 (97-112).
- Devetaković, S. (2002). Razvoj i perspektive regionalne politike Evropske unije. *Ekonomski anali*, No. 155 (129-142).
- Devetaković, S., Jovanović-Gavrilović, B. i Rikalović, G. (2008). *Nacionalna ekonomija*. Београд: Економски факултет.
- Zdravković, D. i Radukić, S. (2005). Posledice globalizacije i mogućnosti za ostvarenje održivog razvoja. *Ekonomске teme*. Vol. XLVIII, br. 1-2 (117-126).
- Zeković, S. (1997). *Tehnički progres i regionalni razvoj*. Posebna izdanja 32. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Zeković, S. (2000). Ekološko-prostorni elementi u planiranju industrije Srbije. *Industrija*, vol. 26, br. 1-4 (83-103).
- Zeković, S. (2004). Strateški okviri EU za održivi razvoj industrije i mogućnosti našeg usklađivanja. *Ekonomski anali*, vol. 49, br. 163 (113-139).
- Zeković, S. (2007). Industrijska politika EU – okvir za strategiju održivog razvoja industrije u Srbiji. U *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*. Palić-Subotica: Asocijacija prostornih planera Srbije (25-33).
- Зековић, С. (2008). Процена остваривања одредби просторног плана Републике Србије о територијалном развоју индустрије у Србији. У Јанић, М., Миљевић, М., Ралевић, М. (ур.) *Извештаји стручњака о реализацији Просторног плана Републике Србије из 1996. године*. Београд: РАПШ (64-79).
- Zeković, S. и Savić, Lj. (2004a). Tranzicija i prostor. U Milašin, N., Spasić N., Vujošević, M., Pucar, M. (ur) *Strateški okvir za održivi razvoj Srbije*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије (17-28).
- Zeković, S., Savić, Lj. (2004b). Industrijska politika EU. U Milašin, N., Spasić, N., Vujošević, M., Pucar M. (ur) *Strateški okvir za održivi razvoj Srbije*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије (57-68).
- Jakopin, E. i Devetaković S. (2009). Regionalizacija u Srbiji. www.ekof.bg.ac.yu/centrinde/Jakopin_Devetakovic.pdf (20/09/2009) (83-103).
- Kiss, E. (2002). Restructuring in the Industrial Areas of Budapest in the Period of Transition. *Urban Studies*, Vol. 39, No. 1 (69-84).
- Lintz, G., Müller, B. and Finka, M. (2005). Introduction: The Challenge of Structural Change for Industrial Cities and Regions in the CEE Countries. In Müller, B., Finka, M., Lintz, G. (eds): *Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe*. Springer (1-24).
- Lorber, L. (1999). The Economic Transition of Slovenia in the Process of Globalisation. *Acta geographica*, 39 (137-166).
- Lux, G. (2008). *Industrial Development, Public Policy and Spatial Differentiation in Central Europe: Continuities and Change*. Discussion papers No. 62. Pécs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences.
- Међак, В. и Мајсторовић, С. (2004). *Регионална политика Европске уније*. Београд: Влада Републике Србије.
- Мијатовић, Б. (2005). Општи преглед транзиције у Србији. У Беговић, Б., Мијатовић, Б. (ред.) *Четири године транзиције у Србији*. Београд: Центар за либерално-демократске студије (9-34).
- Милетић, Р. (2003). Индустија региона Београд и савремени развојни токови. У Стојков Б. (ур.) *Београд и његов регион*. Београд: Географски факултет (218-229).
- Милетић, Р. (2008). Глобална међузависност и пререструктурирање индустријске производње. *Гласник Српског географског друштва*, LXXXVIII, бр. 2 (51-64).
- Miletić, R. i Todorović, M. (2003). Industrija dunavsko-moravske osovine razvoja u funkciji regionalne integrisanosti prostora Srbije. U Nurković R. (ur) *Regionalna razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja EU*. Tuzla: Odsjek za geografiju - Prirodno matematički fakultet (139-248).
- Милетић, Р., Тодоровић, М. и Миљановић, Д. (2009). Приступ неразвијеним подручјима у регионалном развоју Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ 59 (2)*, 149-171
- Миљановић, Д. (2007). Комплексност еколошких проблема – теоријско методолошка разматрања. *Гласник Српског географског друштва*, LXXXVII, бр. 2 (187-198).

- Petrović, M. (2000). Gradovi u tranziciji – iskustvo razvijenih zemalja u poslednjim decenijama 20. veka. *Sociologija*, Vol. 42, br. 3 (409-436).
- Rowthorn, R. and Wells, J. (1987). *De-Industrialization and Foreign Trade*. Cambridge University Press.
- Rowthorn, R. and Ramaswamy, R. (1997). Deindustrialization: Causes and Implications. Working Paper 97, IMF.
- Prokopijević, M. (2005). Evropska unija - Uvod. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Savić, Lj. (2002). *Ekonomika industrije*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Spirodonova, J. and Novakova, M. (2005). Bulgaria: Identifying Regions of Industrial Decline. In Müller, B., Finka, M., Lintz, G. (eds): *Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe*. Springer (45-67).
- Тошић, Б. (2006). Промене у просторној структури градова у постсоцијалистичком периоду. *Гласник Српског географског друштва*, LXXXVI, бр. 1 (165-176).
- Turnock, D. (2001). Environmental problems and policies in East Central Europe: A changing agenda. *Geojournal*, Vol. 54 (485-505).
- Fassmann, H. (2000). Regions in upheaval. Conceptual framework and empirical findings of the regional transformation research. In Horvat G. (ed.) *Region and Cities in the Global World*. Pécs: Hungarian Academy of Science Centre for Regional Studies (126-140).
- Hamilton, F.E.I. (1999). Transformation and Space in Central and Eastern Europe. *The Geographical Journal*, Vol. 165, part 2 (135-144).
- Хаџић, М. (2008). Просторни план Србије – анализа спровођења у области привредног развоја. У Јанић, М., Миљевић, М. и Ралевић М. (ур.) *Извештаји стручњака о реализацији Просторног плана Републике Србије из 1996. године*. Београд: РАПШ (52- 63).
- Hayter, P. (1997). *The Dynamics of Industrial Location: The Factory, the Form and the Production Systems*. John Wiley & Sons Inc.
- Herrschel, T. and Forsyth, T. (2001). Constructing a new understanding of the environment under postsocialism. *Environment and Planning A*, Vol. 33 (573-587).
- Церовић, Б. (2004). *Ekonomika транзиције*. Београд: Економски факултет.
- Weidner, H. (2002). Capacity building for ecological modernization: Lessons from cross/national research. *American Behavioral Scientist*. Vol. 45, No.9 (1340-1368).

RADMILA MILETIĆ
DRAGANA MILJANOVIĆ
MARINA TODOROVIĆ

Summary

INDUSTRIAL CITIES IN TRANSITION - PROBLEM AREAS -

The transformation of ex-communist countries from the economy planned centrally to market economy, led to the dramatic changes in their political, economic, social, spatial and ecological development. Taking into consideration that industry had the dominant significance in the economic structure shortly before the collapse of communism, the primary focus of the reforms was directed towards its restructuring. The industrial cities and regions which reacted negatively to the transformation are “losers” in the spatial development. They are characterised by specialised production, abandoned land and low qualified structure of labour.

Great structural changes that were happening in the economies of the countries in transition since the end of the 1980s also happened in Serbia ten years later, but with many specific features, due to different historic heritage, circumstances in which they were begun so due to applied policies of adapting and restructuring. Beside the traditionally economically undeveloped areas, new problem areas appeared – the so called municipalities of “transition poverty”, devastated areas, “cities of unemployed”. There were industrial centres - giants of Serbian economy that used to be the mainstays of the overall development on municipalities and the surrounding area - Bor, Priboj, Prijepolje, Loznica, Majdanpek, Kragujevac, Vranje, etc. The monostructure of economy is a typical characteristic (manufacture of transportation equipment, metal complex, mining, textile industry), the economic base of the cities has been narrowed, production lines are closed or greatly reduce, landscapes are devastated, and the level of unemployment exceeded the national level. The shift to alternative activities is weak and the development of small and medium enterprises slowed.

Revitalization of economy industrial regions/cities with developmental problems involves coordinated activities on different levels (national, regional, local), as well as the appliance of stimulating mechanisms and measures defined in numerous developmental policies (industrial, SME, spatial, etc.). In order to have efficient policy, the developmental programmes have to be in accordance with regional/local specificities (fostering SME development, attracting foreign investment, support for human resource development, rehabilitating zones for other economic activities, formation of the new spatial structure - industrial/technological parks, free zones, business incubators, enhanced diversification of the local economy, rehabilitation of polluted areas, etc.)